

معرفی کتاب در دست انتشار

فردوس التواریخ

در تاریخ مشهد مقدس

○ سیدهای میرآقایی

اشاره نویسنده: ... مقاله‌ای را تحت عنوان بررسی کتاب فردوس التواریخ برایتان ارسال می‌کنم اگر مورد طبع شما قرار گرفت در مجله برای اطلاع خوانندگان چاپ کنید. قابل ذکر است تاکنون هیچ نویسنده‌ای کتاب مذکور را تصحیح نکرده و مقاله‌ای در شرح حال نویسنده نیز نوشته است. نویسنده این سطور چون چند سالی است که زندگی بزرگان بسطام را بررسی می‌کند و مقالاتی نیز در این زمینه در کیهان فرهنگی چاپ کرده است لذا مجله کتاب ماه را برای معرفی کتاب فردوس التواریخ مناسب دید. و کتاب مذکور را تصحیح کرده است و همراه با تعلیقات و توضیحات آماده چاپ است. مؤلف کتاب، حاج شیخ نوروز علی بن محمدباقر بسطامی معروف به فاضل بسطامی از علمای معروف دوران قاجاریه است که در سال ۱۲۲۷ هـ. ق در بسطام به دنیا آمد. از همان ابتدای کودکی با پدر و مادر به مشهد مقدس رفت. دوران نوجوانی را در مکتبی که در پایین پای مبارک امام رضا (ع) قرار داشت سپری کرد. در جوانی به مدرسه نواب که یکی از معروف‌ترین مدارس علمیه مشهد بود رفت و به تحصیل پرداخت. فاضل در این باره نوشته است «این عاصی تبه روزگار قریب پنجاه سال تخمیناً می‌شود که در آن مدرسه به درس و مباحثه و تحریر فقه و اصول و جمع اخبار و آثار ائمه اطهار علیهم السلام اشتغال دارم و تا به حال که سال ۱۳۰۱ می‌باشد در آن مکان مبارک اشتغال دارم بسیار مدرسه میمون و مبارکی است و اکثر تألیفات و تحریرات این عاصی در آن مدرسه در حجره تحتانی که در درب اول آن مدرسه در سمت دست چپ واقع است وقوع یافته است.»^۱

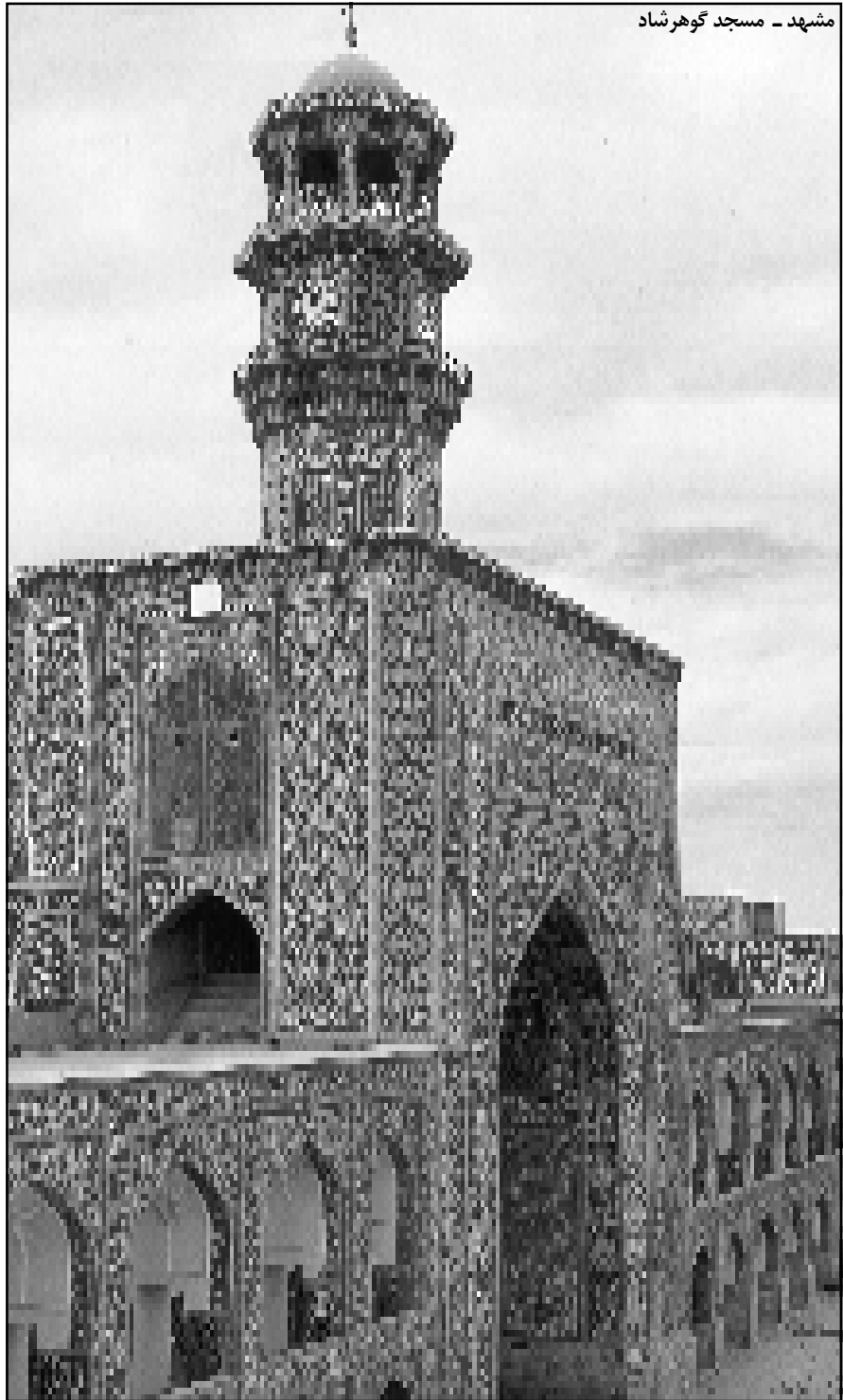
اساتید آن بزرگوار عبارت بودند از ملا شمس‌الدین بهبهانی (م ۱۲۴۸)، آیت‌الله حاج سیدمحمد قصیر رضوی (م ۱۲۵۵)، حاجی محمدمشهدی (م ۱۲۵۷)، حاج محمدحسن معموری (م ۱۲۶۲)، حاج میرزا حسن رضوی برادر سیدقصیر (م ۱۲۷۸) و حاج میرزا عسکری (م ۱۲۸۰).

تألیفات فاضل:

ملانوروز علی در جمادی‌الآخر سال ۱۲۴۳ هـ. ق زمانی که فقط شانزده سال داشت و در مدرسه نواب تحصیل می‌کرد، کتاب الروضة البهیه فی شرح لمعة الدمشقیه را در آن مدرسه با خط نسخ استنساخ کرد.^۲ و در حین تدریس در مدرسه نواب، تألیفاتی نیز نوشت که به طور خلاصه به قرار زیرند:

- ۱- امواج البکاء؛ موضوع آن گریه‌های امام حسین در کربلا و علت‌های آن است.
- ۲- البداء التحفه الحسینیة؛ درباره وقایع کربلا و اسرار شهادت است.
- ۳- تحفه الرضویه؛ در فضایل و مناقب امام رضا(ع) است.
- ۴- خصائص الرضویه؛ مطالبی در مورد زیارت امام رضا(ع)

مشهد - مسجد گوهرشاد

مؤلف کتاب، حاج شیخ نوروز علی بن محمد باقر بسطامی معروف به فاضل بسطامی
از علمای معروف دوران قاجاریه است که در سال ۱۲۲۷ هـ. ق در بسطام به دنیا آمد.
از کودکی همراه پدر و مادر به مشهد مقدس رفت... در مدرسه نواب که
یکی از معروف ترین مدارس علمیه مشهد بود به تحصیل پرداخت

و ولادت و فوت آن امام و... است.

۵- خلاصه النجاة؛ خلاصه رساله نجاته المتقین حاج میرزا عسکری است.

۶- ذخیره المعاد؛ شرح ادعیه روزهای ماه رمضان است.
۷- سراج المتجهدين؛ موضوع کتاب آداب و سنن سحرخیزی و نماز شب است.

۸- سرور العارفين؛ در احوال مختار نوشته شده است.
۹- سفینه النجاة؛ ترجمه و شرح ترکیب بند عربی آیه الله بحر العلوم است که آیه الله، ترکیب بند کمال الدین محتشم کاشانی را به عربی برگردانده است.

۱۰- صراط الجنة؛ موضوع کتاب پند و اندرز و موعظه است.

۱۱- فردوس التواریخ (کتاب مورد بحث).

۱۲- لؤلؤة البحرين فی ذکر مناقب حسین؛ خلاصه کتاب سفینه النجاة است.

۱۳- نجاته الخافقين؛ درباره فضیلت زیارت امام حسین است.

۱۴- وسایل الحسینیه لطی العوالم البرزخیه؛ درباره عقبات بعد از مرگ و احوال قیامت نوشته شده است.

۱۵- وسیلة الرضوان؛ ترجمه صحیفه الرضا شیخ طبرسی است.

۱۶- وسیلة النجاة؛ مقتل است.

هدف از نگارش کتاب:

فقدان یک اثر علمی درباره مشهد و پرکردن این خلاء انگیزه اصلی مؤلف بوده است. چنانکه در پیشگفتار می نویسد: «چون این حقیر خاکسار و جامع اخبار و آثار ائمه اطهار علیهم السلام تا به حال برنخورده ام به اینکه مورخی یا عالمی از علمای امت سیدالمرسلین درخصوص بلده فیض قرین رضوی چنانچه از برای غالب ربع مسکون نوشته شده تألیف نموده باشد، با وجود آن که این بلده مبارکه حال رشک بلاد ربع مسکون و مشتمل بر نعمتها و فیضهای گوناگون گردیده، لهذا با اعانت خداوند مهربان این پیر ناتوان شروع در تألیف این نسخه شریفه نمودم».

تاریخ نگارش و چاپ کتاب:

همانگونه که ذکر شد فاضل این کتاب را در کهولت سن نوشته و در چندین جای کتاب تاریخ نگارش آن را سال ۱۳۰۱ ذکر نموده است (صص ۱۰۷، ۴۶، ۴۱۳)

وی در مقدمه کتاب نوشته است: «مسمی نمودم به فردوس التواریخ و از عجایب آنکه بعد از وضع این نام ماده تاریخ تألیف این کتاب این لفظ آمد چنانچه بعضی از شعرای عصر گفته

کتابش را چه در فردوس بردند

حبیب حق ز طبعش جست تاریخ

برون آمد به تاریخش ز فردوس

رسول و گفت فردوس التواریخ»

فاضل در آغاز نسخه خطی و مشوشی که در کتابخانه

مسجد گوهرشاد نگهداری می شود در مورد اینکه کتاب چگونه چاپ خواهد شد توضیح داده است و با خط خودش نوشته است: «عالیجاه رفیع جایگاه عباسقلی خان امین الوزراء در ماه شوال مکرّم پانزدهم ماه مزبور به سال ۱۳۰۶ این نسخه شریفه و صحیفه منیعه را از این خادم اخبار مؤلف این نسخه دربرابر خواهش نمودند که بدهم به ایشان که در تبریز برد. به حلیه انطباق درآوردند و پنجاه جلد از برای این جانب ارسال فرمایند و این جانب نایب الزیارة ایشان باشم» و در برگ دوم همان نسخه آمده که «سال سابق به روضه عرش درجه مشرف شد فرمان دادند که نسخه مزبور را به خط خوب نویسانیدم و قرب به تمام است روز شنبه ۱۷ شهر شوال از مشهد به عزم تبریز بیرون شدند» و در مقدمه کتاب چاپ سنگی نیز به این نکته اشاره کرده است.

اما متأسفانه کتاب در زمان حیات فاضل چاپ نشد بلکه در سال ۱۳۱۵ هـ. ق در تبریز در چاپ خانه استاد اسد آقا چاپ سنگی شد. کتاب به خط نسخ است و کاتب آن مشخص نیست. در صفحه آخر این چاپ چنین آمده است: «حاج عباس قلی خان مصباح نسخه را به آذربایجان آورد که به وضع خوش است کتاب وضع و نشر نماید تا کاتب از کتابت بپرداخت آن مرحوم نیز در شعب ابی طالب به سرای جاودانی منزل ساخت. فرزند او حبیب الله خان امیرتومان نسخه را به آخوند ملاحسین علی واعظ که از افاضل و علماء دارالسلطنه تبریز بود داد که ملاحظه نماید، پس از مطالعه ایشان کتاب در مطبع استاد اسدآقا به طبع رسید (ذی القعدة سال ۱۳۱۵)».

فهرست مطالب و عناوین فصل های کتاب:

نویسنده کتاب خود را بر یک مقدمه و چهار باب استوار ساخته است: «مقدمه، در مجملی از خدمات امرا و وزراء و سلاطین مخصوصاً سلاطین قاجاریه که در این روضه رضویه نموده اند».

«باب اول: در فضیلت این ارض اقدس و کسانیه که بنای بلده و قبه و عمارات نموده اند از سلاطین و غیره».

«باب دوم: در بیان ترجمه علما و مجتهدین و محدثین و بزرگان دین که در رأس هر مائه مروج دین و شریعت سیدالمرسلین و اولاد او بوده اند و علمایی که در این ارض مدفونند و پاره ای از احوال هارون و مامون و براهینی که از آن سرور عالمیان در مجلس مأمون بر اهل ادیان و ملل ظاهر گردید».

«باب سوم: در بیان مباحثات و کلماتی که بین علمای شیعه و مخالفین در این روضه رضویه در حقیقت مذهب شیعه واقع گردیده و آنچه بین علمای دیگر وارد شده و بیان شرح طب الرضا».

«باب چهارم: در بیان فهرست موقوفات و صدقات جاریه که متعلق است به روضه رضویه و عدد کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی.»

مندرجات کتاب:

باب اول:

در باب اول نویسنده با آوردن احادیثی از ائمه اطهار و نقل آن از کتب معتبر چون تهذیب الاحکام شیخ طوسی و وافی فیض کاشانی و... فضیلت این ارض اقدس را بیان می کند سپس به تاریخ خراسان و سناباد - اولین شهر این سرزمین - اشاره می کند و همچنین به تاریخ بنای گنبد و بارگاه حضرت امام رضا (ع) می پردازد و در این مورد می نویسد:

«باری این قبه مبارکه از جمله محدثات حمیدین قحطبه طایی است که از جانب هارون والی طوس بوده و از برای هارون بنا نموده بود چنانچه صاحب مجالس المؤمنین در احوال شیخ کمال الدین خوارزمی فرموده است که در تواریخ مسطور است و در السنه و افواه جمهور خصوصاً اهل خراسان مذکور است که تا قریب به چهارصد سال بر قبر حضرت امام رضا (ع) عمارتی لایق نبوده و اندک اثاتی که بوده از محدثات حمیدین قحطبه طایی بود و چون هارون فوت کرد او را در خانه حمیدین دفن نمودند و بعد از آن حضرت امام رضا را در همان خانه مدفون ساختند و این عمارت عالی که الحال بر سر ضریح مطهر حضرت امام رضا (ع) موجود است از آثار شرف الدین ابوطاهر قمی است که وزیر سلطان سنجر بود». مؤلف سپس به خدمات پادشاهان و وزراء اشاره می کند که از آن جمله اند: ترویج مذهب شیعه به وسیله سلطان محمد خدابنده، خدمات شاهرخ میرزا و همسرش گوهرشاد آغا و شاه طهماسب و دفع حملات عبیدالله خان ازبک و خدمات شاه عباس و دفع حملات عبدالؤمن خان ازبک و خدمات امیرعلیشیر نوایی و...

در صحبت از خدمات نادرشاه می نویسد: «ایوان صحن عتیق که متصل به توحیدخانه مبارکه است طلاکاری و باضیا نمود و سنگ های مرمر تحت بقعه منوره را از آذربایجان مقرر فرمودند که در این بقعه عرش بنیان حمل و نقل نمایند و تحت بقعه منوره را مفروش سازند و سقاخانه وسط صحن مقدس عتیق که یک پارچه سنگ مرمر است از هرات مقرر فرمودند که بیابردند و در آن صحن منصوب سازند و...»^۲

«سپس به خدمات چند تن از متولیان آستان قدس رضوی از جمله حاج میرزا موسی خان، میرزا عبدالله خوبی، و... اشاره کرده و اطلاعات ارزشمندی را به خوانندگان عرضه می دارد. در آخر این بخش ده نفر از دانشمندان اسلامی را به عنوان مروجین شریعت نام برده، به شرح حال و زندگی و تألیفات آنان می پردازد که عبارت اند از:

۱- محمدبن یعقوب کلینی، ۲- شیخ مفید، ۳- محمدبن

(م ۱۲۶۹)، حاج میرزا عسکری (م ۱۲۸۰) و حاج میرزا حسن رضوی (م ۱۲۷۸).

۳- فاضل شرح حال برخی از این بزرگان را در تألیفات قبل از فردوس التواریخ خود آورده است که از آن جمله‌اند: شمس‌الدین بهبهانی در کتاب تحفة الرضویه (تألیف ۱۲۷۸)، حاج میرزا عسکری در سفینة النجاة (تألیف ۱۲۸۱) و ذخیره المعاد (تألیف ۱۲۶۹).

۴- یکی از روات اربعه کتاب تاریخ علماء خراسان میرزا عبدالعلی فرزند میرزا محمدتقی مدرس است در حالی که فاضل در شرح حال دانشمندان از افادات میرزا محمدتقی و همچنین از افادات حاج ملا محمدمشهدی (م ۱۲۵۷) استفاده کرده است. این نشان می‌دهد که فاضل سالها قبل از سال ۱۳۰۱ به نوشتن و جمع‌آوری مطالب فردوس التواریخ مشغول بوده و در سال ۱۳۰۱ نوشته‌های خود را تنظیم کرده است. ۵- امانتداری فاضل؛ فاضل در تمام کتب خود هر جا از کتابی استفاده نموده نام مأخذ را قبل از ذکر عبارت و جمله ذکر کرده است. حتی نام علمایی را که از افادات شفاهی آنها سود برده از قلم نیانداخته و جالب‌تر آن که حتی به مطلبی که از خود میرزا عبدالرحمان در شرح حال میرزا نصرالله پرسیده اشاره کرده است و نام او را در کتاب ذیل شرح حال میرزا نصرالله آورده است.

۶- جناب میرزا عبدالرحمان تلویحاً در مقدمه کتاب خود اشاره کرده است که: «اگر در اوایل حال ذکر برخی از افاضل رجال آید که احادیث آنها در بعضی تواریخ و اصول مروی و منقول است همانا مراد استطراد و اتصال سند خواهد بود و در چنین مقام اکتفا به ذکر اسم و اشاره اجمالی به تفصیل آن از اقوال دیگران کرده عنان بیان را منعطف خواهیم نمود.» ب- نسخه‌های دیگر از فردوس التواریخ:

همانگونه که قبلاً ذکر شد نسخه خطی مسجد گوهرشاد، بسیار مشوش و فقط دارای دو باب است. اما از نسخه چاپ سنگی ذی‌القدحه ۱۳۱۵ تبریز، ۴ نسخه در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است. همچنین یک نسخه ناقص که فقط قسمتی از باب اول را دارد و به خط نسخ نوشته شده در قسمت نسخ خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس نگهداری می‌شود. یک نسخه خطی از این کتاب نیز در کتابخانه ملک تهران است. اما نسخه‌ای با شماره ۳۸۷۲ در جلد ۱۲ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران معرفی شده است که مؤلف نسخه مذکور فخرالدین بن عنایت الله حسینی است. استاد محمدتقی دانش‌پژوه نوشته است معلوم نیست مؤلف واقعی کتاب اوست یا فاضل.

نگارنده نسخه را از نزدیک مشاهده کرد. این نسخه کامل نیست. مطالب فاضل در باب دوم درباره مدرسه نواب و تحصیلش در آنجا و تحصیل در نزد حاج میرزا عسکری و سفر به کربلا و... همچنین در باب چهارم، درخواست او از میرزا محمدشفیع برای فهرست موقوفات و همینطور درخواست فهرست کتب از حاجی اوکتایی در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیست. بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید که فخرالدین بن

ملاعبدالرزاق لاهیجی»، «مجالس المؤمنین قاضی شوشتری»، «معراج السعادة نراقی»، «ناسخ التواریخ سپهر»، «وسيلة الرضوان رضوی».

منابع عربی: «احتجاج طبرسی»، «امل الامل حرعاملی»، «بحار الانوار»، «تلخیص الاقوال استرآبادی»، «تهذیب الاحکام طوسی»، «جامع المقال طریحی»، «الخراج و الجرایح راوندی»، «خلاصة الأذکار فیض کاشانی»، «خلاصة الاقوال علامه حلی»، «روضه البهیة سیدشفیع بروجردی»، «روضه المتقین محمدتقی مجلسی»، «سلافة العصر سیدعلیخان مدنی»، «عیون الاخبار الرضا شیخ صدوق»، «الفهرست منتجب‌الدین»، «الکامل ابن اثیر»، «کشف الغمہ اربلی»، «کشکول شیخ بهایی»، «لولوة البحرین شیخ یوسف بحرانی»، «مجمع البحرین طریحی»، «مرآة الجنان یافعی»، «معجم البلدان»، «من لایحضر الفقیه شیخ صدوق»، «منتهی المقال ابوعلی حائری»، «منهج المقال استرآبادی»، «نقد الرجال تفرشی»، «وافی فیض کاشانی». وی از افادات علامه میرزا حسین نوری صاحب مستدرک و ملامحمد مشهدی و میرزا جعفر طبیب استاد صدرا لاطباء و میرزا محمدتقی مدرس و سیدقصر رضوی و میرزا حسن رضوی نیز استفاده برده است.

سهو القلم‌های کاتب:

کاتب در نوشتن کلمات دچار غلط‌های املائی و تصحیفات زیادی شده است. گاهی نام کتب را نتوانسته درست بخواند و صحیح بنویسد که در زیر به چند نمونه بسنده می‌شود:

صحیح غلط	کتاب المطالب العلیه	کتاب المطالب العلمیه
فقد الرجال	عمران صابی	عمران صابی
عیان	عسان	

رسم الخط کاتب:

کلماتی مانند خشنود و عام و خاص و خاتون و خاموش و... را به صورت خوشنود، عوام، خواص، و خواتون، خاموش نوشته و کلمه خوان را به صورت خان نوشته است. چون کاتب تبریزی بوده، لهجه خود را گاهی در نوشتن دخیل داده مثلاً کلمه «گنبد» را «جنبد» نوشته است.

همچنین در یکی دو مورد از کتاب دو سطر را ننوشته است از جمله سطر اول زندگی میرزا حسن رضوی و دو سطر از زندگی علامه حلی و تألیفات وی.

پی نوشت‌ها:

- ۱- فردوس التواریخ، چاپ سنگی، ۱۳۱۵ هـ. ق، تبریز، ص ۱۰۷.
- ۲- این نسخه در کتابخانه مسجد گوهرشاد نگهداری می‌شود.
- ۳- فردوس التواریخ پیشین ص ۴۶.

عنایت الله حسینی مطالب فوق را از کتاب سترده و نام خود را به عنوان مؤلف نوشته است. این اتفاق تنها برای کتاب فردوس التواریخ فاضل روی نداده بلکه کتاب تحفة الرضویه ایشان نیز با این که چندین بار چاپ سنگی شده نسخه‌ای از آن در کتابخانه دانشگاه تهران است که در جلد هفدهم فهرست فوق مؤلفش حسن عسکری درج شده است.

شیوه نگارش کتاب:

نویسنده با این که یکی از روحانیون عصر قاجار است ولی نثر ساده و روانی دارد. استاد ملک‌الشعراء بهار در کتاب سبک‌شناسی، قسمتی از ترجمه رساله ذهبیه فردوس التواریخ را به عنوان نمونه نثر فاضل آورده است. در حالی که نثر این قسمت با دیگر قسمت‌های کتاب تفاوت دارد زیرا نثر قسمت مذکور ترجمه تحت‌اللفظی جملات عربی است و نظم و ترتیبی ندارد و روان نیست اما در باب اول و دوم مرتب‌تر و منظم‌تر است.

فاضل علاقه زیادی به اشعار فارسی و عربی داشته و علاوه بر اینکه خود شعر می‌سروده از اشعار دیگران در کتاب‌های خود استفاده می‌کرده است. در زیر چند نمونه از اشعاری که در فردوس التواریخ آمده ذکر می‌شود:

چاکرانت به صف رزم چو خیاطانند
گرچه خیاط نیند ای ملک کشور گیر
خال خواهد رخ خورشید مگر وقت زوال
قصر میمون تورا ناقص از آن کرد دفی
یک طواف درس از قول رسول ثقلین
تا به هفتاد حج نافله یکسان باشد

مآخذ و منابع فردوس التواریخ:

نویسنده برای نوشتن کتاب علاوه بر مشاهدات شخصی به کتاب‌های فارسی و عربی چندی مراجعه کرده است که موضوعات متفاوتی دارند. مهمترین آنها به تفکیک زبان عبارتند از:

منابع فارسی: «تاریخ گزیده حمدالله مستوفی»، «تذکره الاثمه علامه مجلسی»، «تیمور نامه میرشریف استرآبادی»، «حبیب‌السیر خواندمیر»، «زینة المجالس حسینی»، «عالم آرای عباسی اسکندربیک»، «گوهر مراد